

BOŻENA NOWORYTA-KUKLIŃSKA

„SOLI GLORIA DEO”
STAŁOŚĆ W ZMIENNOŚCI
NA PRZYKŁADZIE MODYFIKACJI OŁTARZA GŁÓWNEGO
KOŚCIOŁA MARIACKIEGO W GDAŃSKU

Około Wielkanocy 1511 roku została podpisana w Gdańsku umowa, mająca kapitalne znaczenie dla życia religijnego i artystycznego tego miasta w owym czasie. Witrykusi¹ kościoła Najświętszej Panny Maryi zawarli z Mistrzem Michałem z Augsburga kontrakt na wykonanie wielkiego, głównego ołtarza dla najważniejszej świątyni Gdańska. Z cytowanych przez Gerlacha Kemmerera fragmentów zachowanej do drugiej wojny światowej w Archiwum Miejskim w Gdańsku umowy wynika, że Mistrz Michał zobowiązał się „den hohen Altar zu malen, alle Farben, Gold, Arbeit und was sonst dazü gehörig, auf seine Ankosten zu liefern und denselben Altar, wenn er fertig, ohne Schaden aufzurichten”². Miał to być już trzeci ołtarz główny fundowany do tego

Dr Bożena NOWORYTA-KUKLIŃSKA – st. wykładowca w Katedrze Historii Sztuki Kościelnej KUL; adres do korespondencji: ul. Zakładowa 5, 20-820 Lublin.

¹ Pojęcie witrykusów, czyli *Kirchenväter* lub *Kirchenvorsteher* pojawiło się już w 1363 roku. Do połowy XV wieku byli to dwaj rajcy, którzy w imieniu Rady Miasta zarządzali majątkiem kościelnym. Reformę urzędu przeprowadzono w 1457 roku po podziale Gdańska na sześć parafii. Odtąd urząd ten sprawowało czterech obywateli miasta nie należących do Ławy lub Rady. Wejście witrykusa w skład władz miejskich pozbawiało go automatycznie urzędu. Skład urzędu uzupełniano kandydatem zaproponowanym przez pozostałych trzech członków. Dwaj sprawowali pieczę nad sprawami budowlanymi (*Bauamt*), jeden nad wieżą, dzwonami, organami i chórami muzycznymi (*Glockenamt*) i jeden nad pogrzebami i płytami nagrobnymi (*Steinamt*). Pracę ich dozorował prezydujący burmistrz. Th. H i r s c h, *Die Ober – Pfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt...*, Bd. I, Danzig 1843, s. 92-94.

² Cyt. za: B. J a k u b o w s k a, *Michel*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. V, Warszawa 1993, s. 503; E. B ö t t i c h e r, *Historisches Kirchen – Regis-*

kościół. Sytuację taką stworzyła wieloletnia, bo przeszło 159 lat trwająca budowa Mariackiej świątyni.

Kamień węgielny pod budowę obecnie istniejącego³ kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Panny Maryi położono 25 marca 1343 roku w uroczystość Zwiastowania Pańskiego. Początek budowy łączyć można z wystawionym przed 31 października 1342 roku przywilejem Wielkiego Mistrza Zakonu Krzyżackiego Ludolfa Königa⁴ dla gminy miejskiej Gdańska. W pierwszym etapie budowy w latach 1343-1360/61 powstała sześcioprzęsłowa, trójnawowa bazylika z zachodnim masywem wieżowym⁵. Być może posiadała również nawę poprzeczną⁶. Drugi etap prac, zamykający się w latach 1379-1447, to okres rozbudowy kościoła. Od strony wschodniej powstał trójnawowy halowy transept o długości 66 metrów oraz trójnawowe halowe prezbiterium⁷. W latach 1454-1466 podwyższono o dwie kondygnacje wieżę zachodnią⁸. Ostatni etap prac przy rozbudowie Mariackiej świątyni to lata 1484-1502. Nawy boczne podwyższono, tworząc zachodni, również halowy korpus, oraz rozszerzono przez przesunięcie ścian zewnętrznych i wciągnięcie do środka naw kościoła istniejących już przypór. W ten sposób we wnętrzu po-

ter der großen Pfarr – Kirchen in der Rechten – Stadt, St. Marien, ...Continuation biss Anno 1660, s. 64 (rękopis w posiadaniu parafii Mariackiej).

³ W historycznym piśmiennictwie gdańskim utrwaliła się tradycja stwierdzająca, że w Gdańsku już w roku 1243 istniał niewielki kościółek poświęcony Matce Bożej, który ufundował książę pomorski Świętopełk, aby upamiętnić swą zmarłą w 1240 roku matkę – Marię – córkę Mieszka Starego. Także zwłoki księcia po jego śmierci, która nastąpiła 11 stycznia 1266 roku, miały być wystawione między innymi w gdańskim kościele Najświętszej Panny Maryi. K. G r u b e r, E. K e y s e r, *Die Marienkirche in Danzig*, Berlin 1929, s. 73; *Scriptores Rerum Prussicarum*, wyd. Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. I, Leipzig 1861, s. 729; A. Z b i e r s k i, *Rozwój przestrzenny Gdańska w IX – XIII w.*, w: *Historia Gdańska*, t. I, *Do roku 1454*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, s. 112-113. Swojego rodzaju potwierdzeniem wyżej wspomnianej tradycji jest dokument księcia Mestwina II z roku 1271, wymieniający istniejący w Gdańsku kościół pod wezwaniem Najświętszej Panny Maryi. Można przypuszczać, że uległ on zniszczeniu w pożarze miasta w 1308 roku, podczas napaści Krzyżaków na Gdańsk. *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. M. Perlbach, Danzig 1882, nr 250.

⁴ E. K e y s e r, *Neue Forschungen über die Entstehung der Stadt Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 75(1939), s. 10; M. B i s k u p, *Kształtowanie się miejskiego zespołu osadniczego*, w: *Historia Gdańska*, s. 354.

⁵ H i r s c h, dz. cyt., s. 30-45; R. B e r g a u, *Die alte Marienkirche zu Danzig*, „Jahrbücher für Kunstwissenschaft” 1(1868), s. 123-137.

⁶ O. K l o e p p e l, *Die Marienkirche in Danzig und das Hüttengeheimnis vom Gerechten Steinmetzengrund*, Danzig 1935, s. 18-20.

⁷ H i r s c h, dz. cyt., s. 44-56; G r u b e r, K e y s e r, dz. cyt., s. 42; K l o e p p e l, dz. cyt., s. 20.

⁸ G r u b e r, K e y s e r, dz. cyt., s. 44, 45.

wstał wzdłuż ścian szereg 31 kaplic. We czwartek 28 lipca 1502 roku o godzinie 16 budowniczy miejski Henryk Hetzel położył ostatnią cegłę sklepienia, kończąc tym samym rozpoczętą przed półtora wiekiem budowę świątyni Mariackiej imponującej swoimi rozmiarami⁹. Osiągnęła ona długość 105,5 metra, szerokość w transepcie 66 metrów, a wysokość około 30 metrów. Wieża podwyższona została do 82 metrów. Brausewetter podaje, iż w tym sakralnym wnętrzu mieści się jednocześnie 24 706 wiernych¹⁰.

Już od początku budowy kościoła gdańszczanie troszczyli się o jego wyposażenie. Pierwsze ołtarze ufundowane przez bractwa, cechy i patrycjuszy pojawiły się w nim zaledwie dwadzieścia lat po rozpoczęciu budowy¹¹. Szczególnie liczne fundacje rozpoczęły się około 1400 roku, gdy w rozbudowującej się części wschodniej możliwe stało się ozdabianie przez patrycjuszy i korporacje kolejno powstających kaplic. Z tego okresu, a dokładnie z 27 listopada 1451 roku pochodzi krótka wzmianka o pierwszym ołtarzu głównym kościoła Mariackiego. Zarówno Hirsch, jak i Gruber i Keyser przytaczają informację o ufundowaniu przez Klausea Stuffinga za głównym ołtarzem kaplicy św. Bartłomieja „hinder dem h o g e m a l t a r e, die ander an dem ostende nebst bey des heiligen grabes capelle in das süden gelegen”¹².

Być może ołtarz ten powstał około 1363 roku dla istniejącej już w swej pierwotnej, bazylikowej formie świątyni. Można sobie wyobrazić, że po zakończeniu w roku 1447 drugiego etapu budowy kościoła stojący w nowym, ogromnym, trójnawowym prezbiterium dotychczasowy ołtarz główny musiał wydawać się nieproporcjonalnie mały i skromny. Dlatego też uznano za niezbędne podjęcie starań mających na celu zmianę tego stanu rzeczy. Fundusze uzyskane na podstawie wydanych listów odpustowych przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Zbigniewa z roku 1473¹³ oraz biskupa sufragana wrocławskiego Antoniego z 1475 roku¹⁴ pozwoliły na rozpoczęcie prac nad nowym ołtarzem głównym. W swojej rodzinnej kronice Jacob Lubbe podaje, że

⁹ H i r s c h, dz. cyt., s. 56-67; G r u b e r, K e y s e r, dz. cyt., s. 49-50; *Scriptores*, Bd. V, Leipzig 1874, s. 501; B ö t t i c h e r, dz. cyt., s. 61; R. C u r i c k e, *Der Stadt Danzig historische Beschreibung*, Amsterdam–Danzig 1687 [Reprint Hamburg 1979], s. 312.

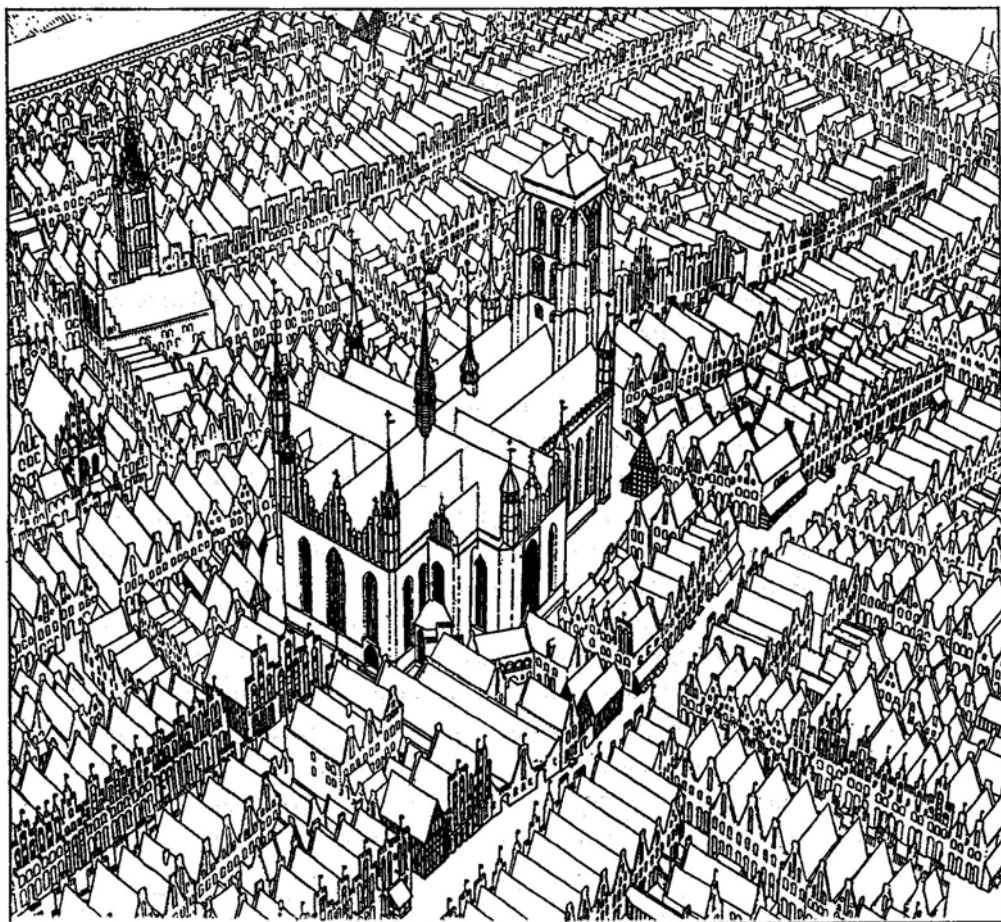
¹⁰ A. B r a u s e w e t t e r, *Die Evangelische Oberpfarrkirche St. Marien in Danzig*, „Velhagen und Klasing's Monatshefte” 13(1898/99), Bd. 2, s. 202.

¹¹ P. S i m s o n, *Geschichte der Stadt Danzig bis 1626*, Bd. I, Danzig 1913, s. 87.

¹² H i r s c h, dz. cyt., s. 442; G r u b e r, K e y s e r, dz. cyt., s. 57.

¹³ B ö t t i c h e r, dz. cyt., s. 64; H i r s c h, dz. cyt., s. 442.

¹⁴ G r u b e r, K e y s e r, dz. cyt., s. 50.

1. Gdańsk, centrum Głównego Miasta [reprodukcja: W. D r o s t, *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. IV: *Die Marienkirche und ihre Kunstschätze*, Stuttgart 1963]

2 sierpnia 1476 roku gotowy ołtarz główny zamontowano w kościele¹⁵. Poświęcone Najświętszej Pannie Maryi, świętym apostołom Piotrowi i Pawłowi, Janowi Chrzcicielowi, Janowi Ewangelście i Wszystkim Świętym retabulum było bogato zdobione i złocone¹⁶. Zdemontowane 19 czerwca 1516 roku, przewiezione zostało do żuławskiego kościoła w Wocławach. Przez dwa wieki wzbudzało tam podziw i zainteresowanie aż do roku 1729, kiedy to spłonęło podczas pożaru kościoła¹⁷.

Przełom wieków XV i XVI był dla Gdańska okresem wyjątkowo pomyślnym. Miasto rozwijało się bardzo dynamicznie. Było to w przeważającej mierze skutkiem trzech zasadniczych czynników – zwycięstwa nad Zakonem, przyłączenia do Polski stanowiącej naturalne zaplecze niezbędne dla rozwoju handlu, a zwłaszcza nadania przez króla Kazimierza Jagiellończyka w latach 1454, 1455 i 1457 licznych przywilejów. Na ich mocy przyznano miastu pokrzyżackie czynsze i młyny na obszarze całej aglomeracji gdańskiej, dobra ziemskie na Wyżynie Gdańskiej, Mierzei Wiślanej i Żuławach Steblewskich oraz Puck. Król wyraził zgodę na zniszczenie lokowanego przez Krzyżaków Młodego Miasta. Zezwalał Radzie Miejskiej na ustanawianie wilkierzy¹⁸ i nakładanie podatków oraz obsadzanie wszystkich kościelnych i świeckich urzędów w mieście z wyjątkiem stanowiska proboszcza parafii Najświętszej Panny Maryi¹⁹. Monarcha przyrzekł również nie budować własnych zamków w promieniu 30-40 km od miasta, oddał gminie na wyłączne użytkowanie mennicę oraz prawo kontroli wybrzeża pruskiego od granic Księstwa Słupskiego do posiadłości Elbląga. Zezwolił na otwieranie i zamykanie za jego wiedzą żeglugi, a także wprowadzanie nowych ceł. Mocą przywileju tylko Rada Miejska mogła wyrażać zgodę na handel nad Motławą obcym kupcom; gdańszczanie zaś mogli swobodnie dostarczać towary z Polski i Litwy do Gdańska bez obowiązku przestrzegania praw składu i przymusu drogowego. Wielki przywilej z 15 maja 1457 roku tworzył urząd starosty (burgrabiego), wybieranego przez króla spośród ośmiu rajców. Burgrabia miał czuwać nad interesami królewskimi i sprawować funkcję zarządcy miasta z ramienia wład-

¹⁵ *Familienchronik*, hrsg. Th. Hirsch, w: *Scriptores*, Bd. IV, Leipzig 1870, s. 714.

¹⁶ G r u b e r, K e y s e r, dz. cyt., s. 50.

¹⁷ Tamże; A. H i n z, *Der renovirte Altar in der Ober-Pfarrkirche zu St. Marien in Danzig*, Danzig 1870, s. 7; H i r s c h, dz. cyt., s. 443.

¹⁸ Były to uchwalane przez rady miejskie ustawy, regulujące w Polsce od XIV wieku wewnętrzne sprawy miast lokowanych na prawie niemieckim (poch. od niem. *Villekür* – samowola). Por. W. K o p a l i ń s k i, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987, s. 1287.

¹⁹ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. IV, Hrsg. M. Toeppen, Leipzig 1884, nr 381.

cy. Do stałych powinności miasta wobec króla należała wpłata do skarbcza koronnego 2 tysięcy złotych rocznie, utrzymanie dworu, stajni i spichlerza dla króla²⁰. W czasie wojny trzynastoletniej Gdańsk udzielił Kazimierzowi Jagiellończykowi znaczącej pomocy wojskowej i finansowej. Po wojnie mówiono, iż „nie słyszano, by jakiś władca tak szczerze obdarował miasto tak wielką wolnością, jak J. K. M. Gdańsk – i nie słyszano, by poddani tak wiele uczynili dla swego pana jak gdańszczanie”²¹.

Przywileje Kazimierzowskie określiły pozycję Gdańska na kilka następnych stuleci. Jednocześnie jego przynależność do Związku Miast Hanzeatyckich powodowała wyjątkowo dynamiczny wzrost wymiany handlowej²². Taka sytuacja pozwalała gdańskim mieszczanom bogacić się w niezwykle szybkim tempie. Wraz ze wzrostem zamożności patrycjatu wzrastały także jego ambicje i potrzeby artystyczne. Życie społeczne i religijne mieszczan były ze sobą nierozzerwalnie związane. Jak religia i wiara przyczyniały się do duchowego rozwoju człowieka, tak sztuka sakralna, a szczególnie architektura miała niewątpliwy wpływ na zewnętrzny obraz miasta. Była jego znakomitą wizytówką i w istotny sposób przyczyniała się do wzrostu jego prestiżu.

Wznoszenie świątyni w mieście hanzeatyckim było wspólnym dziełem Kościoła i mieszczaństwa. Zleceniodawcą i inwestorem była wyższa warstwa kupiecka reprezentowana przez Radę Miejską. Udział w tym bardzo kosztownym przedsięwzięciu mieli wszyscy obywatele. I nic zresztą dziwnego, bowiem we wnętrzu świątyni unaoczniał się istniejący i bardzo ścisły związek życia świeckiego i religijnego. Miejsce, gdzie odprawiane były msze i celebrowane liczne praktyki religijne, a więc zasadniczo Dom Boga i modlitwy, było równocześnie miejscem rozwiązywania świeckich problemów mieszkańców miasta. Tu odbywały się posiedzenia radnych, zwoływano zebrania obywateli, odczytywano zarządzenia i ustawy. Tu odbywali obrady członkowie cechów i konfraterni. To największe i najbardziej reprezentacyjne wnętrza służyło do przyjmowania szczególnie ważnych dla miasta gości. Tutaj także wspólnie obchodzono święta, a przykościelne bractwa prowadziły pod opieką wybranego świętego patrona działalność charytatywną, doglądały chorych,

²⁰ M. B i s k u p, *Stosunek Gdańska do Kazimierza Jagiellończyka w okresie wojny trzynastoletniej*, Toruń 1952; H. S a m s o n o w i c z, *Gdańsk w okresie wojny trzynastoletniej*, w: *Historia Gdańska*, t. II, 1454-1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 73-76; E. C i e ś l a k, *Przywileje Gdańska z okresu wojny 13-letniej na tle przywilejów niektórych miast bałtyckich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 6(1954), z. 1, s. 61-62.

²¹ B i s k u p, *Stosunek Gdańska*, s. 131.

²² P. D o l l i n g e r, *Dzieje Hanzy*, Warszawa 1997, s. 202-217.

godnie żegnały zmarłych²³. Jak z tego wynika, właśnie tutaj koncentrowało się życie mieszczan od narodzin aż do śmierci. Nie dziwi więc szczególna dbałość o wygląd i splendor własnej świątyni.

Wszystkie powyżej przytoczone uwagi dotyczące szczególnej roli i znaczenia wnętrza kościelnego na terenie miast Hanzy odnoszą się w nie mniejszej mierze do głównej świątyni Gdańska, jaką był kościół farny pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Panny Maryi, którego budowę ukończono w roku 1502. Wielkością założenia nie ustępował on największym kościołom Niemiec i Niderlandów. Wyposażony systematycznie przez rodziny patrycjuszowskie, bractwa i cechy, zgromadził w swym wnętrzu dziesiątki dzieł sztuki – ołtarzy, obrazów, rzeźb, argenterii, płyt nagrobnych. Ołtarz główny, ustawiony w 1476 roku podczas przebudowy kościoła, zaczął po trzydziestu latach wzbudzać poczucie niedosytu, wywołanego dysproporcją rozmiarów i zawartości treściowej w stosunku do ogromnej, nowo uzyskanej przestrzeni kościelnego wnętrza oraz potrzeb zarówno duchowych, jak i artystycznych licznie uczęszczających do niego wiernych²⁴. Okazało się, że niezbędne jest wybudowanie nowego ołtarza głównego o odpowiednich wymiarach i formie artystycznej, który w wyrazisty sposób akcentowałby centralne liturgiczne miejsce świątyni. Zamierzona fundacja nie powinna także odbiegać wielkością i bogactwem kompozycji od rozbudowanych nastaw ołtarzowych, które gdańszczanie mieli sposobność oglądać w innych miastach hanzeatyckich oraz w odwiedzanym coraz częściej Krakowie, gdzie ukończone stosunkowo niedawno, bo w 1489 roku, mariackie dzieło Wita Stosza olśniewało przybyszów²⁵.

Realizacja tego celu wymagała zgromadzenia ogromnych środków finansowych. W roku 1508 rozpoczęto starania o ich uzyskanie. Rada Miejska wystosowała w dzień Wniebowzięcia Najświętszej Panny Maryi 1508 roku²⁶ pismo do doktora Jana Scultetiego, ówczesnego Prokuratora Gdańska w Rzy-

²³ J. S c h i l d h a u e r, *Dzieje i kultura Hanzy*, Warszawa 1995, s. 103-109; S c h i l d h a u e r, K. F r i t z e, W. S t a r k, *Die Hanse*, Berlin 1982, s. 142-150.

²⁴ Około 1500 roku Gdańsk liczył 30-35 tys. mieszkańców, których znaczny procent związany był z parafią Mariacką. Por. S i m s o n, dz. cyt., Bd. I, s. 372; J. S t a n k i e w i c z, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska pod berłem Jagiellonów*, w: *Historia Gdańska*, t. II, s. 30.

²⁵ W latach 1480-1492 w Krakowie kształciło się aż 43 studentów z Gdańska, co nie pozostawało bez wpływu na wzrost wiedzy o tym wybitnym dokonaniu artystycznym. Z. N o w a k, *Kultura umysłowa Prus Królewskich w czasach Mikołaja Kopernika*, Toruń 1972, s. 31-35.

²⁶ H i r s c h, dz. cyt., s. 223, przyp. 1.

mie, z prośbą o uzyskanie od papieża Leona X listu odpustowego wspomagającego fundację ołtarza głównego oraz organów: „Wir thun euch freundlich zu wissen, daß wir ein schönes Orgelwerk verdingt haben, das ohne guter Leute Hülfe schwerlich vollführt werden könnte; auf daß aber die christgläubigen Leute desto hitziger seien, ihre mildigliche Hülfe erscheinen zu lassen, so daß man auch wachmals auf eine schöne Tafel auf dem Hochaltare denken möchte, bitten wir Ew. W. von päpstlicher Heiligkeit etzlichen sunderlichen und nützlichen Ablaß zu erwerben und auszubitten, womit sich Er. W. ein unsterbliches Lob allhier wird machen und Belohnung von Gott empfangen”²⁷. Dwa listy odpustowe wydane w latach 1508 i 1516 przyczyniły się do zgromadzenia w kościelnej kasie zasobów finansowych, pozwalających na coroczne fundowanie przeznaczonego na potrzeby świątyni dzieła sztuki²⁸.

W tej sytuacji możliwe stało się zlecenie Mistrzowi Michałowi z Augsburga, posiadającemu od roku obywatelstwo miasta, rozpoczęcie już w roku 1510 prac nad nowym ołtarzem głównym²⁹. W 1511 roku podpisano z nim oficjalną umowę. Początkowo dzieło miało kosztować 2886 marek. Suma ta w 1512 roku wzrosła do 3386 marek³⁰, a jak podaje w swoim rejestrze Kemmerer, ołtarz kosztował „7000 marek i więcej, co nie zostało zapisane”³¹. W trakcie prac cecha i bractwa zgłaszały Mistrzowi Michałowi różne dodatkowe życzenia dotyczące powstającego ołtarza. Opłacano je oddzielnie, gdyż wykraczały poza oficjalny kontrakt. W ten sposób Mistrzowi Michałowi za wykonane prace zapłacono łącznie 13 550 marek³². Suma ta należy do najwyższych spośród znanych wynagrodzeń dla artystów działających w okresie późnego średniowiecza³³. Dowodem na niezwykłą wysokość tej sumy były pamflety układane o malarzu: „Meister Michel hot sich reich gestolen – daher er nu nicht mehr darff molen”³⁴.

²⁷ Cyt. za: H i r s c h, dz. cyt., s. 223.

²⁸ Tamże.

²⁹ Ch. B e y e r, *Danziger Chronik*, hrsg. Th. Hirsch, w: *Scriptores*, Bd. V, Leipzig 1874, s. 472, przyp. 2.

³⁰ H i r s c h, dz. cyt., s. 442.

³¹ Cyt. za: B ö t t i c h e r, dz. cyt., s. 64-65.

³² H i r s c h, dz. cyt., s. 443.

³³ A. Z i o m e c k a, *Śląskie retabula szafowe w drugiej połowie XV i na początku XVI w.*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 10(1976), s. 46, przyp. 189.

³⁴ B e y e r, dz. cyt., s. 459.

Dnia 19 czerwca 1516 roku zdemontowano cały istniejący wcześniej ołtarz³⁵, a 26 stycznia 1517 roku, w poniedziałek po uroczystości Nawrócenia Świętego Pawła (25 stycznia), odprawiono pierwszą mszę św. o Wniebowzięciu Najświętszej Panny Maryi przy nowo wzniesionym ołtarzu głównym³⁶. W tym samym roku do ołtarza dodano dwa stałe, malowane skrzydła i ufundowane przez witrykusów dwa mosiężne grawerowane świeczniki³⁷.

Prezbiterium wypełniła ogromna nastawa ołtarzowa, która musiała mierzyć co najmniej 15 metrów wysokości i 7 metrów szerokości. Składała się z trzech zasadniczych części: predelli, głównej szafy z trzema parami skrzydeł i architektonicznego zwieńczenia. Predella obejmowała trzy malowane sceny: Gloryfikację Najświętszej Panny Maryi, Ścięcie Świętego Jana Chrzciciela i Męczeństwo Świętego Jana Ewangelisty³⁸. Otwarty ołtarz w części środkowej ukazywał lśniącą rzeźbiarską kompozycję Tryumfu Maryi zasiadającej na tronie pomiędzy Bogiem Ojcem i Chrystusem, z unoszącą się nad Jej głową gołębicą symbolizującą Ducha Świętego. Powyżej dwaj aniołowie trzymali koronę, a ponad tą grupą ukazany został Baranek Apokaliptyczny. Architektoniczną, przywodzącą na myśl świątynię, konstrukcję wnętrza szafy wypełniały liczne figury muzykujących aniołów. Ramę przedstawienia tworzyła gęsta, ukształtowana w formie trójliścia wić roślinna, wśród której miejsce zajęły dwadzieścia cztery postaci starców apokaliptycznych, trzymających w rękach na przemian kadzielnice i instrumenty muzyczne. To przedstawienie uzupełniały sto czterdzieści cztery rzeźbione postaci patriarchów, proroków, królów, apostołów i świętych znajdujące się na awersach skrzydeł bocznych. Rzeźby w dolnych kondygnacjach skrzydeł odlane były ze srebra³⁹. Na rewersach płaskorzeźbione kwatery ukazywały sceny z życia Chrystusa i Maryi: Prezentacja Maryi w świątyni, Zwiastowanie, Nawiedzenie,

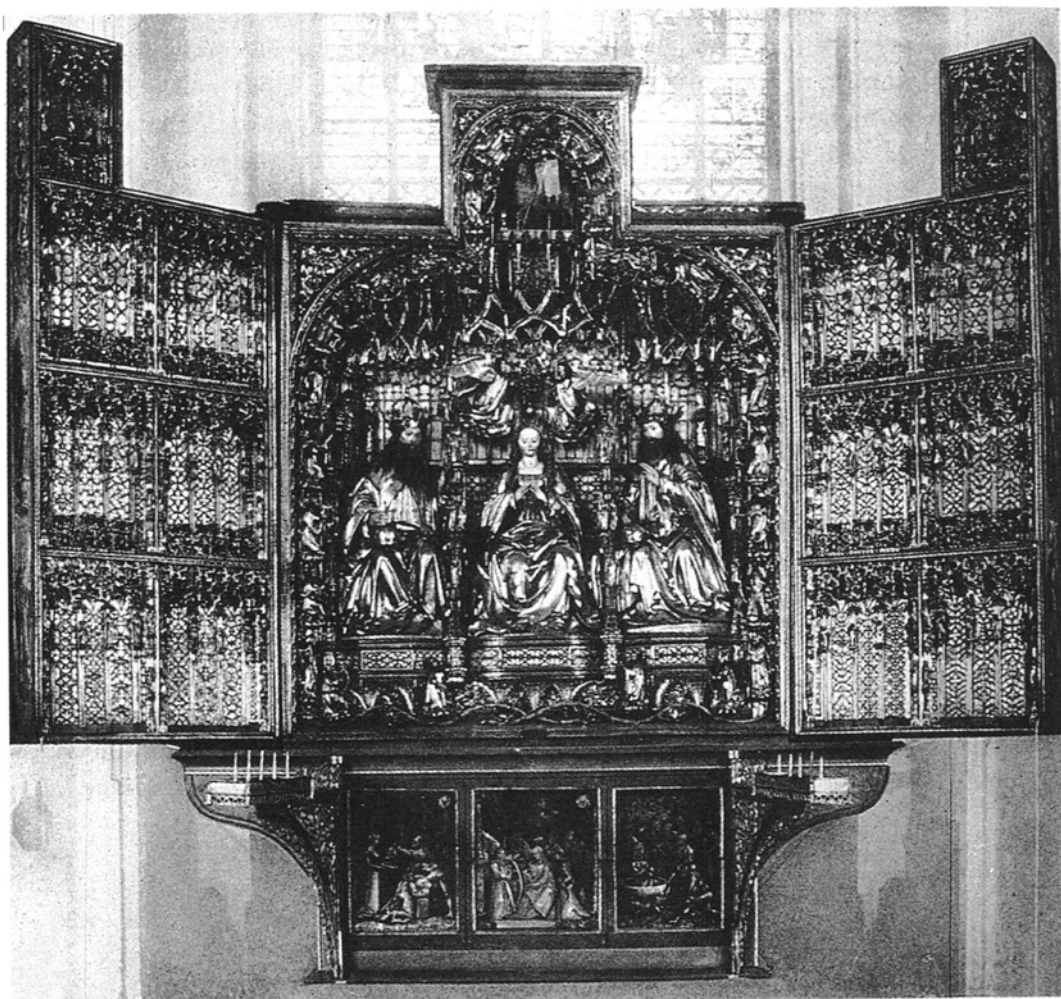
³⁵ H i r s c h, dz. cyt., s. 443; H i n z, dz. cyt., s. 7; G r u b e r, K e y s e r, dz. cyt., s. 50.

³⁶ B ö t t i c h e r, dz. cyt., s. 72; C u r i c k e, dz. cyt., s. 312.

³⁷ B ö t t i c h e r, dz. cyt., s. 71.

³⁸ Hirsch (dz. cyt., s. 446) identyfikował tę scenę jako Męczeństwo św. Cecylii.

³⁹ H i r s c h, dz. cyt., s. 449-450. W 1577 roku, gdy miasto oblegane było przez wojska Stefana Batorego, większość gdańskich sreber przetopiono na potrzeby wojenne. Wtedy też srebrne rzeźby ołtarzowe zastąpiono drewnianymi. M. B o g u c k a, *Zatarg z Batorym. Stosunek Gdańska do planów bałtyckich Zygmunta III*, w: *Historia Gdańska*, t. II, s. 579-585; K. S z c z e p k o w s k a - N a l i w a j e k, *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, Ziemi Chełmińskiej i Warmii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 16, 139; t a ż, *Zasoby złotnictwa u schyłku średniowiecza na Pomorzu Gdańskim, w Ziemi Chełmińskiej i na Warmii*, „Rocznik Gdański” 40(1980), z. 1, s. 70-71, 88.

2. Oltarz główny, stan z 1936 roku, Kościół Mariacki, Gdańsk [reprodukcja: W. D r o s t. *Kunst-
denkmäler der Stadt Danzig*, Bd. IV: *Die Marienkirche und ihre Kunstschätze*, Stuttgart 1963]

Adoracja Dzieciątka, Pokłon Trzech Króli, Dwunastoletni Jezus w świątyni, Chrystus Zmartwychwstały ukazujący się Matce, Zesłanie Ducha Świętego i Zaśnięcie Maryi.

Malowane, ruchome skrzydła prezentowały na awersach, na czterech kwarterach podzielonych pionowo fantazyjnymi kolumnami z alegorycznymi przedstawieniami personifikacji cnót, rzymskich trybunów, bohaterów, amorów i gracji, wątek pasyjny: Ucieczka do Egiptu, Dwunastoletni Jezus w świątyni, Chrystus żegnający się z Matką, Ecce Homo, Niesienie krzyża, Ukrzyżowanie, Zdjęcie z krzyża i Zmartwychwstanie. Rewersy tych skrzydeł przedstawiały sceny z życia Maryi: Odrzucenie ofiary Joachima, Zwiastowanie Joachimowi, Spotkanie przy Złotej Bramie, Narodziny Najświętszej Maryi Panny, Prezentacja Maryi w świątyni, Zaślubiny Najświętszej Maryi Panny, Święty Józef przy pracy i Święta Rodzina w Egipcie. Trzecia, nieruchoma para skrzydeł ukazywała na awersach dzieciństwo Jezusa. Obramienia każdej z tych kwater stanowiły przedstawienia alegoryczne. Scenie Zwiastowania towarzyszyły postaci dwóch amorów i personifikacje cnót: Spes, Fides i Temperantia; obrzezaniu – personifikacje planet ze znakami zodiaku: Mars z Baranem i Skorpionem, Saturn z Koziorożcem i Wodnikiem, Wenus z Bykiem i Wagą, Słońce z Lwem. Adorację Dzieciątka flankowały dwa amory, Jowisz ze Strzelcem i Rybami, Merkury z Bliźniętami i Panną oraz Księżyc z Rakiem, a Pokłon Trzech Króli – dwa amory oraz Prudentia, Caritas, Justitia i Fortitudo. Na rewersach namalowane były trzy sceny chrystofanii: Chrystus Zmartwychwstały ukazujący się Matce, Noli me tangere i Niewierny Tomasz oraz Zesłanie Ducha Świętego. Na zwieńczeniach skrzydeł malowanych uwidoczniono cztery postaci proroków starotestamentowych.

Najwyższą część ołtarza stanowiło ażurowe, architektoniczne zwieńczenie. Składało się ono z licznych różnorodnie ukształtowanych sześć- i ośmiokątnych kolumniek tworzących piramidalne, schodkowe zamknięcie. Między kolumnami ustawione były rzeźbione postaci apostołów, ufundowane przez gdańskie cechy i bractwa. Ponad nimi w centrum znajdowała się rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem stojącej na półksiężycu. Ołtarz wieńczyła figura wstępującego do nieba Chrystusa⁴⁰. Całości dopełniały dwa mosiężne, złoczone świeczniki zamocowane po obu stronach predelli, opatrzone upamiętniającą fundatorów inskrypcją:

⁴⁰ H i r s c h, dz. cyt., s. 445.

Na prawym ramieniu świecznika od strony wewnętrznej:

Jacob von Werden ad Christiparem
Virgo coronata es tabulis his numine bino
Spiritus o faveas coelica sarta ferat.

Na prawym ramieniu świecznika od strony zewnętrznej:

Marcus Schultze ad Christiparem
Fulva nitens variis tibi virgo lucerna figuris
Fac mens authoris emicet arce poli 1517.

Na prawym ramieniu świecznika, na czole profitki:

Hilf Sancta Anna selb dritte.

Na lewym ramieniu świecznika od strony zewnętrznej:

Gerlach Kemerer ad Christiparem
Sis mihi praesidio morienti maxima Virgo 1517
Structure famulus sum tuus assiduus.

Na lewym ramieniu świecznika od strony wewnętrznej:

Dirck Falck ad Christiparem
Aera velut crebris virgo tibi lumine fumant
Fac Labor assiduus fulgeat ante Deum 1517.

Na lewym ramieniu świecznika, na czole profitki:

S o l i g l o r i a D e o anno 1517.

W uroczystym otwarciu ołtarz prezentował niezwykle bogaty ikonograficznie program teologiczny. Swoją formą nawiązywał do gotyckich nastaw ołtarzowych. Jednak zastosowanie srebrnych, odlewanych rzeźb w połączeniu ze złożonymi kompozycjami snycerskimi było zabiegiem zupełnie nowatorskim i niespotykanym. Takie też wrażenie musiał sprawiać ołtarz w blasku świec lub padającego z ogromnych okien prezbiterium słonecznego światła.

Zakończenie prac przy ołtarzu zbiegło się z wittenberskim wystąpieniem Marcina Lutera. Jego nauka bardzo szybko przenikała do innych miast nadbałtyckich. Kryzys Kościoła, jaki objawił się w Europie na początku XVI wieku, znalazł swoje odzwierciedlenie także na ziemiach polskich. Płynące z Niemiec idee reformacji szczególnie wcześnie dotarły na Śląsk i Pomorze. W Gdańsku okazały się one katalizatorem zaostrzających się konfliktów społecznych.

Nowe prądy przenikały tu szybko i intensywnie. Przywozili je synowie bogatych mieszczan studiujący w Niemczech, a szczególnie w Wittenberdze⁴¹, wędrowni czeladnicy, marynarze, kupieccy faktorzy i agenci. Przybywały też wraz z korespondencją handlową. Zarzuty podnoszone w Niemczech przeciw Kościołowi i jego hierarchii znalazły w Gdańsku żywy oddźwięk⁴². Zastrzeżenia budziły nadużycia popełniane przez reprezentantów Kościoła. Gorszył tryb życia proboszczów wywodzących się z patrycjatu, prawie nieobecnych w mieście, zainteresowanych szczególnie zyskami. Do rozwoju nowej nauki w Gdańsku przyczyniła się w pewnej mierze tamtejsza struktura administracyjna Kościoła. Gdańsk – największe miasto w Polsce, stolica Prus Królewskich – nie był wówczas siedzibą biskupią. Brak silnej, katolickiej administracji kościelnej pozwalał głosicielom nowych poglądów religijnych na swobodniejsze działanie⁴³.

Taka sytuacja nie pozostała bez wpływu także na sztukę sakralną, która okazała się niezwykle czuła na wpływy nauki Lutera. Biblia stała się jedynym źródłem wiary i rozstrzygającym autorytetem w teologii (*Sola Scriptura*). Maryję i apostołów traktowano tylko jako postaci historyczne. Pośrednictwo Chrystusa zinterpretowano ekskluzywnie (*Solus Christus*), odrzucając pośrednictwo świętych i Maryi⁴⁴. Stąd wynikały liczne ograniczenia w ikonografii. W nowo tworzonych dziełach ulegała zanikowi sfera hagiograficzna i mariologiczna. Nie do przyjęcia okazywały się wątki apokryficzne oraz elementy późnośredniowiecznej symboliki, ich miejsce zajmowały alegorie i personifikacje cnót. Eliminowano antropomorficzne podobizny Boga Ojca, posługując się dla wyobrażenia boskiej obecności symbolem hebrajskiego tetragramu⁴⁵.

⁴¹ Udział młodzieży pruskiej w studiach w Wittenberdze omawia dokładnie w swoich dwóch opracowaniach H. Freytag (*Die Beziehungen Danzigs zu Wittenberg in der Zeit der Reformation*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 38(1898), s. 1-137; tenże, *Die Preussen auf der Universität Wittenberg und die nicht – preussische Schüler Wittenbergs in Preussen von 1502-1602*, Leipzig 1902).

⁴² Zob. Bogucka, *Przemiany społeczne i walki społeczno-polityczne w XV i XVI w.*, w: *Historia Gdańska*, t. II, s. 229-230; także, *Luter a Gdańsk. Społeczne przesłanki zwycięstwa luteranizmu w Gdańsku w XV w.*, „Rocznik Gdański” 43(1983), z. 1, s. 55-63.

⁴³ B. Noworyta-Kuklińska, *Protestantyzm i jego odbicie w sztuce sakralnej na przykładzie epitafiów z kościoła Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku*, „Roczniki Humanistyczne” 39-40(1991-1992), z. 4, s. 45-47.

⁴⁴ S. C. Napórko w skł. OFMConv, *Solus Christus. Zbawcze pośrednictwo według „Księgi Zgody”*, Lublin 1999, s. 23-24, 30, 64, 66, 73.

⁴⁵ Noworyta-Kuklińska, *Protestantyzm*, s. 48-50; także, „Nie będziecie sobie czynili bożków...” *O przedstawieniach Boga Ojca w sztuce protestanckiej*, w: *Obraz Boga Ojca w kulturze*, red. M. Ołdakowska-Kuflowa, M. Mazurczak, Lublin 2000, s. 397-403.

Luter nie występował nigdy przeciw samym obrazom, lecz przeciw związanym z nimi „nadużyciom”, przeciw traktowaniu fundacji religijnych obrazów jako zasług u Boga. Jednocześnie doceniał dydaktyczne oddziaływanie sztuki. Zalecał stosowanie na obrazach napisów, mających zapewnić właściwe odczytywanie malowanych wizerunków, które mogły pomóc w przyswajaniu prawd wiary⁴⁶. Natomiast dla Kalwina nie istniał neutralny obraz religijny. Samo zaakceptowanie obrazu było dla niego aktem idolatrii; dostrzegał w obrazach stałe niebezpieczeństwo⁴⁷.

W połowie XVI wieku Gdańsk był już prawie całkowicie protestancki. Tamy reformacji nie położyły wydane po interwencji króla Zygmunta Starego w Gdańsku, 4 lipca 1526 roku, *Statuta Sigismundi*, mające przywrócić dawny porządek⁴⁸. Do ugruntowania nowego wyznania przyczynił się wydany przez króla Zygmunta Augusta w lipcu 1557 roku tymczasowy przywilej tolerancyjny dla protestantów gdańskich⁴⁹. Wprawdzie biskup Stanisław Hozjusz oraz kolejni nuncjusze papiescy podejmowali jeszcze później wysiłki, mające na celu utrzymanie Gdańska przy Kościele katolickim, jednak okazały się one bezskuteczne. W dwadzieścia lat później, 16 grudnia 1577 roku, w Malborku król Stefan Batory wydał ostateczny przywilej tolerancyjny potwierdzający równouprawnienie wyznania katolickiego i ewangelicko-augsburskiego, zastrzegając jednocześnie zakaz wprowadzania dalszych zmian w ceremoniach kościelnych. Miało to zahamować wpływ rozwijającego się w Gdańsku kalwinizmu⁵⁰. Przywilej króla Stefana Batorego zadecydował na cztery wieki o wyznaniowym obliczu miasta.

⁴⁶ R. W o h l f e i l, *Lutherische Bildtheologie*, w: *Martin Luther. Probleme seiner Zeit*, hrsg. V. Press, D. Stievermann, Stuttgart 1986; M. S t i r m, *Die Bilderfrage in der Reformation*, Gütersloh 1977, s. 87-88, 100-102; H. F. von C a m p e n h a u s e n, *Zwingli und Luther zur Bildfrage*, w: *Das Gottesbild im Abendland*, Berlin 1957; G. C. C h r i s t e n s e n, *Art and the Reformation in Germany*, Athens, Ohio–Detroit 1979; W. P i n d e r, *Die deutsche Kunst der Dürerzeit*, Leipzig 1940; G. G. C o u l t o n, *Art and the Reformation*, Cambridge 1953.

⁴⁷ C. M. N. E i r e, *War Against Idols. The Reformation of Worship*, Cambridge 1986, s. 226-227.

⁴⁸ H i r s c h, dz. cyt., s. 264-308; E. S c h n a a s e, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs*, Danzig 1863, s. 7-19; B o g u c k a, *Luter a Gdańsk*, passim.

⁴⁹ Zarówno Simson (dz. cyt., s. 201), jak i Curicke (dz. cyt., s. 306) przedstawiają tę sprawę niemalże jak przekupstwo. Potrzebujący funduszy na kosztowną wojnę inflandzką monarcha skłonny był do ustępstw. Przywilej ten miał również niewątpliwy związek z polityką wyznaniową Zygmunta Augusta, popierającego zarówno katolików, jak i protestantów. Odgrywała tu rolę także obawa przed zamieszkami na tle wyznaniowym w Gdańsku.

⁵⁰ S c h n a a s e, dz. cyt., s. 26-27.

Od 1529 roku przy kościele Najświętszej Panny Maryi istniał obok katolickiej parafii, której tytularnym proboszczem był wówczas (1523-1537) Jan Dantyszek⁵¹, także pastorat protestancki. Jego predykanem był Pankratius Klemme, dominikanin, który zyskał sobie miano „reformatora Gdańska”⁵². Gdy zmarł w 1547 roku, pochowano go pod amboną świątyni, podobnie jak Lutra pod kazalnicą kościoła zamkowego w Wittenberdze⁵³. W latach 1557-1572 w kościele Mariackim przy ołtarzu głównym msze św. odprawiał proboszcz katolicki, natomiast przy ołtarzu św. Mikołaja – naprzeciw ambony – odbywały się nabożeństwa luterzańskie⁵⁴. Dnia 9 listopada 1572 roku protestanci przejęli kościół całkowicie⁵⁵. Kolejni proboszczowie katolicy pozostający pod opieką króla Polski i zatwierdzani przez biskupa włocławskiego byli uroczystie wprowadzani do kościoła Mariackiego przez Radę Miejską i Kościelną. Przejmowali swoją tytularną jedynie godność przez wejście do świątyni i położenie rąk na głównym ołtarzu⁵⁶. Natomiast liturgię katolicką sprawowali w swojej prywatnej kaplicy mieszczącej się w zabudowaniach plebanii⁵⁷. Po 1793 roku prawo prezenty przejęli królowie pruscy, którzy pozostawili katolickim proboszczom możliwość zamieszkiwania w plebanii Mariackiej⁵⁸.

Po zwycięstwie reformacji w Gdańsku katolickie elementy wyposażenia świątyni były przez luteranów akceptowane i używane. Było to spowodowane nie tylko liberalnym stosunkiem Lutra do obrazów, ale również pamięcią o wspomnianej już interwencji króla Zygmunta Starego w 1526 roku. Jeszcze jedną tego przyczyną była kwestia prestiżu. Usuwane zwykle przez reformację rzeźby, obrazy i ołtarze boczne, fundowane dla poszczególnych kaplic, były dla gdańszczan dowodem starożytności i zamożności patrycjuszowskiego rodu, cechu czy bractwa. Następcy, szanując tradycję, starali się dbać o wspólne dobro. W archiwaliach natknąć się można na informacje o renowacjach

⁵¹ Z. N o w a k, *Dantyszek Jan. Portret renesansowego humanisty*, Wrocław 1982.

⁵² W. D r o s t, *Kustdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. IV: *Die Marienkirche und ihre Kunstschatze*, Stuttgart 1963, s. 149; H i r s c h, dz. cyt., s. 316, 320; t e n ż e, *Der Prediger Pancratius. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Danzigs*, Danzig 1842; F r e y t a g, *Die Beziehungen Danzigs*, s. 50-63.

⁵³ G. A d r i a n i, *Der mittelalterliche Predigtort und seine Ausgestaltung*, Stuttgart 1966, s. 89.

⁵⁴ S i m s o n, dz. cyt., s. 203-205.

⁵⁵ H i n z, dz. cyt., s. 14; B ö t t i c h e r, dz. cyt., s. 126.

⁵⁶ Por. Z. P a w ł o w i c z, *Kościół Gdańska i Sopotu*, Gdańsk 1991, s. 17.

⁵⁷ C u r i c k e, dz. cyt., s. 155; S. B o g d a n o w i c z, *Dzieła sztuki sakralnej Bazyliki Mariackiej w Gdańsku*, Gdańsk 1990, s. 23.

⁵⁸ P a w ł o w i c z, dz. cyt., s. 17.

(nawet jeszcze w XVII i XVIII wieku) nieużywanych ołtarzy bocznych⁵⁹. O tolerancji gdańskich protestantów wobec dzieł sztuki fundowanych przez ich katolickich przodków świadczyła także akceptacja katolickich ołtarzy głównych. „Trudno się dziwić gdańskim kalwinom, że wymyślali swym luterzańskim współobywatelom od bałwochwalców (*Götzenknechte*), skoro około 1600 roku we wszystkich tutejszych kościołach (z jednym wyjątkiem) nabożeństwa protestanckie odbywały się przy pokatolickich ołtarzach głównych...”⁶⁰

Główny ołtarz kościoła Mariackiego, ukazujący w uroczystym otwarciu Tryumf Maryi i Kościoła, a na skrzydłach cykle mariologiczne i chrystologiczne, mógł być dla protestantów szczególnie trudny do zaakceptowania. W *Komentarzu do Magnificat* Luter przedstawił koncepcję Maryi jako przykładu doskonałej wiary, pokory i czystości, osoby, która została obdarowana łaską Bożą, odegrała tak doniosłą rolę w dziele odkupienia⁶¹. Była dla Boga „[...] ein Werkzeug, [...] williges Werkzeug”⁶². „Luter kochał Matkę Bożą, chętnie mówił o Niej kazania [...] zachęcał, by podziwiać w Maryi wspaniałe dzieła Boże, [...] ani z kościołów, ani z własnego mieszkania nie wyrzucał obrazów, czy figur Maryi, ostrzegał jednak, by czcić je w sposób właściwy [...]”⁶³. Godził się na Jej kult pod warunkiem, że nie umniejszy to roli Chrystusa, jedynego pośrednika między Bogiem Ojcem a ludźmi⁶⁴. Dlatego też w Gdańsku utrzymała się tradycja obchodzenia większości świąt maryjnych⁶⁵.

⁵⁹ Th. B. M e i s s n e r, *Das kirchenreiche Danzig*, AP GD, 300 R/Pp 52^a, s. 167-169; E. P r a e t o r i u s, *Das evangelische Danzig vorstellend. Den Lebens Lauf aller Evangelischen Lehrer in Danzig*, Bd. 1, B Gd PAN, ms 428, s. 242-245.

⁶⁰ K. C i e ś l a k, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000, s. 69.

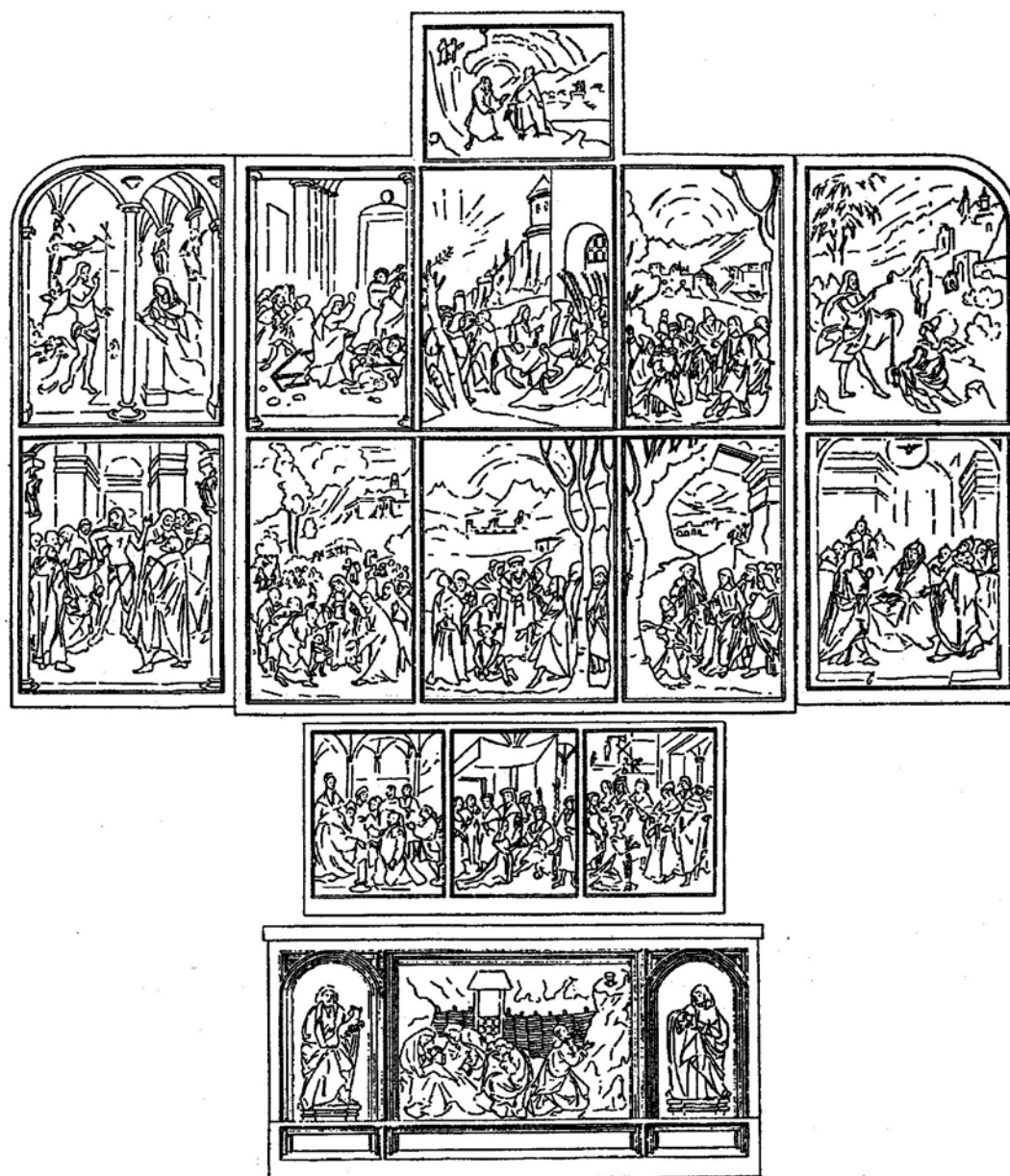
⁶¹ S. C. N a p i ó r k o w s k i OFMConv, *Maryja w teologii i pobożności ewangelików*, w: *Teksty o Matce Bożej. Chrześcijaństwo ewangeliczne*, oprac. S. C. Napiórkowski OFMConv, Niepokalanów 2000, s. 24.

⁶² R. L a n s e m a n n, *Die Heiligtage in der Reformation [...]*, Göttingen 1939, s. 119.

⁶³ N a p i ó r k o w s k i, *Maryja w teologii*, s. 24.

⁶⁴ P. M e i n h o l d, *Die Marienverehrung im Verständnis der Reformatoren des 16. Jahrhunderts*, „Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte” 32(1981), s. 43-58; G. M ü l l e r, *Protestant Veneration of Mary: Lutheran interpretation of the Magnificat*, w: *Humanism and Reform: The Church in Europe, England, and Scotland 1400-1643. Essays in Honour of James K. Cameron*, Oxford 1991, s. 99-111.

⁶⁵ *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. E. Sehling, Bd. IV, Leipzig 1911, s. 186-187.

3. Ołtarz główny, odwrocie, Kościół Mariacki, Gdańsk [reprodukcja: W. D r o s t, *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. IV: *Die Marienkirche und ihre Kunstschatze*, Stuttgart 1963]

Prawdopodobnie w roku 1539⁶⁶ Mistrz Merten wzbogacił malarsko ołtarz Mariacki, umieszczając na odwrocie szafy dziesięć scen chrystologicznych, które miały zrównoważyć maryjną wymowę awersu⁶⁷. Cokół rewersu ołtarza zdobił kamienny relief ze sceną Modlitwy Jezusa w Ogrójcu, flankowany przez postaci św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty. Na odwrocie predelli przedstawiono trzy sceny z życia Estery: Koronacja Estery, Wstawienie Estery i Wywyższenie Mardocheusza. Gdyby przedstawienia te powstały równoległe z całym awersem, historia Estery mogłaby być interpretowana według *Bible moralisee* eklezjologicznie – Estera jako *Sponsa Christi*, lub według *Biblia Pauperum* czy *Speculum Humanae Salvationis* mariologicznie – Estera jako prefigura Maryi, albo też moralizatorsko w cyklu *Dobrych Bohaterek* (Jael, Estera, Judyta)⁶⁸. Jednak biorąc pod uwagę czas powstania malowideł w okresie protestanckim, należy przyjąć możliwość interpretacji historii Estery jako starotestamentowej zapowiedzi odkupienia ludzkości przez Chrystusa⁶⁹. Siedem pozostałych obrazów obejmowało działalność publiczną Jezusa: cuda i nauczanie. Uzupełniały one istniejące już na ołtarzu przedstawienia z Dzieciństwa i Pasji Jezusa. W zwieńczeniu ukazano scenę Kuszenia Jezusa, poniżej Wypędzenie przekupniów ze świątyni, Wjazd do Jerozolimy, Chrystus wśród faryzeuszów, a w dolnej kondygnacji Pozwólcie dziatkom przyjść do mnie, Uzdrawienie opętanego i Uzdrawienie córki kobiety kanaanejskiej. Na odwrociach wymienionych obrazów ukazano popularne w sztuce przełomu pierwszego i drugiego tysiąclecia, a później zaniechane tematy⁷⁰. Na ołtarzu znalazła się więc cała historia ziemskiego życia i męczeńskiej

⁶⁶ H i r s c h, dz. cyt., s. 443-444; H i n z, dz. cyt., s. 8.

⁶⁷ Obrazy te zaginęły podczas drugiej wojny światowej. Zachowało się tylko przedstawienie Wstawienie Estery. Identyfikację umożliwia inwentaryzacja J. Deurera z lat 1942-1944, AP Gd 1629/XVIII. Różnie interpretują poszczególne sceny Hirsch (dz. cyt., s. 450), Drost (dz. cyt., s. 86) i Cz. Betlejewska (*Ołtarz „Koronacja NMPanny” z kościoła NMP w Gdańsku*, „Studia Gdańskie” 4(1980), s. 214). Nie jest znany inwentor tej dekoracji, być może był nim pastor Pankratius Klemme.

⁶⁸ V. T r e n n e r, *Esther*, w: *Marienlexikon*, hrsg. R. Bäumer, L. Steffczyk, Bd. II, St. Ottilien 1989, s. 403-404; I. W e b e r, *Esther*, w: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. E. Kirschbaum SJ, Bd. I, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1968, kol. 684-687; I. H a n g, L. von W i l c k e n s, *Esther*, w: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, Bd. VI, Stuttgart 1937, kol. 49-58; R. L. W y s s, *Die neun Helden*, „Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte” 17(1957), s. 73-106.

⁶⁹ J. H a r a s i m o w i c z, *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji*, Wrocław 1986, s. 31-32.

⁷⁰ F. B u c h h o l t z, *Protestantismus und Kunst im sechzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1928, s. 40, 41; Z. K r u s z e l n i c k i, *Historyzm i dogmatyzm w sztuce Reformacji*, „Teki Komisji Historii Sztuki” 6(1976), s. 10-11.

śmierci Jezusa. Pozwoliło to protestantom koncentrować się na bardzo ważnej w ich religijności kwestii wiary w to, że gwarantem zbawienia jest moc ofiary Chrystusa, a nie ludzkie uczynki⁷¹.

Na terenie Gdańska ołtarz Mariacki jako pierwszy otrzymał dekorację odwrocia. Być może było to związane z luterańską koncepcją komunii *sub utraque specie*, gdzie wierni, otrzymawszy hostię po prawej stronie ołtarza, obchodzili go z tyłu i otrzymywali wino z kielicha z jego lewej strony⁷². Ponieważ jednak przy tym ołtarzu po raz pierwszy udzielono komunii w ten sposób dopiero 9 listopada 1572 roku⁷³, można się zastanawiać, czy przyczyną wcześniejszej dekoracji rewersu ołtarza nie stanowił fakt, iż było to jedyne wolne miejsce na ołtarzu, gdzie mogły pojawić się elementy akcentujące nową naukę.

W drugiej połowie XVI wieku kalwinizm znajdował w Gdańsku coraz więcej zwolenników⁷⁴, szczególnie wśród przedstawicieli najzamożniejszych i najbardziej wykształconych mieszczan. Być może przyczyną tego był fakt, że rektor Gimnazjum Gdańskiego – głównego miejsca edukacji gdańskiej inteligencji – doktor teologii Jakub Fabricius był wyznawcą kalwinizmu. W sporze luterańsko-kalwińskim, jaki toczył się w Gdańsku około roku 1600, luteranie występowali w obronie dzieł sztuki, mimo niebezpieczeństwa narażenia się na zarzut uprawiania katolickiego kultu obrazów⁷⁵. W kościele Mariackim w czasie wszystkich świąt (luteranie przejęli od katolików schemat roku kościelnego, wprowadzając nieliczne tylko zmiany)⁷⁶ otwierano maryjny ołtarz główny i uroczyste go iluminowano. Według opisu dokonanego w latach dziewięćdziesiątych XVII wieku przez kościelnego Gregoriusa Frischa, uroczyste otwarcie ołtarza nie gorszyło swoją treścią protestanckich wiernych⁷⁷.

W 1618 roku ołtarz został poddany renowacji, której dokonał Izaak van den Blocke za sumę 45 florenów⁷⁸. Trudno dociec, dlaczego w tym też ro-

⁷¹ R. Lieske, *Protestantische Frömmigkeit im Spiegel der kirchlichen Kunst des Herzogtums Württemberg*, München–Berlin 1973, s. 75-77.

⁷² Cieślak, dz. cyt., s. 109.

⁷³ Hinz, dz. cyt., s. 14; Bötticher, dz. cyt., s. 126.

⁷⁴ H. J. Cohn, *The territorial Princes in Germany's Second Reformation 1559-1622*, w: *International Calvinism 1541-1715*, Oxford 1985, s. 135-165.

⁷⁵ Spór luterańsko-kalwiński opisuje Cieślak (dz. cyt., s. 141-186).

⁷⁶ E. W. Zee den, *Katholische Überlieferungen in den lutherischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, Münster 1959, s. 50.

⁷⁷ Dz. cyt., s. 17.

⁷⁸ Bötticher, dz. cyt., s. 390; N. Schmie den, H. Dalmer, H. Tura u,

ku, kiedy właściwie zakończył się konflikt luterańsko-kalwiński, witrykusi po raz pierwszy na Święta Bożego Narodzenia nie otworzyli ołtarza⁷⁹. Od tej pory otwierany był tylko na specjalne życzenie osób zwiedzających kościół⁸⁰. W niedziele ołtarz przykrywany był obrusami i dywanami, a także oświetlany czterema lampami, w dni powszednie, jeśli przemawiał kaznodzieja, na ołtarzu paliły się dwa światła⁸¹.

W takiej formie ołtarz główny przetrwał prawie dwa wieki. Dnia 22 kwietnia 1804 roku zmarł gdański kupiec Jacob Domke. W testamencie przeznaczył sumę 12 tysięcy gdańskich guldenów na wykonanie kilku prac w kościele Mariackim; między innymi na renowację ołtarza głównego⁸². Do usuwania zanieczyszczeń przystąpiono w 1805 roku. Wtedy okazało się, że architektoniczne, drewniane zwieńczenie ołtarza jest w tak znacznym stopniu zniszczone przez szkodniki, że dalsze jego użytkowanie uznano za niewskazane i niebezpieczne. Wobec tego pojawiła się konieczność zamówienia nowego zwieńczenia ołtarza. Pracy tej podjął się ówczesny miejski architekt i radca budowlany Karl Samuel Held. Wykonał on dwa projekty, jednak kosztorys każdego z nich przewyższał znacznie sumę ofiarowaną przez spadkodawcę na ten cel⁸³. W związku z tym zrezygnowano z jego usług, a zamówienie złożono u rzeźbiarza Gutke i stolarza Arenda, zobowiązując ich do wykonania zwieńczenia ołtarza w ramach przeznaczonej na nie kwoty. Praca została wykonana, przy czym dla zharmonizowania całości wprowadzono pewne zmiany. Dawną trzyczęściową predellę zastąpił obraz Ostatniej Wieczery, namalowany przez malarza portrecistę Friedricha Eduarda Meyerheima⁸⁴. Zamkniętą szafę ołtarzową pozbawiono skrzydeł bocznych, a złote, płaskorzeźbione kwatery pomalowano szarą farbą. Ażurowe, późnogotyckie zwieńczenie zastąpiła ciężka, drewniana nadbudowa o cechach klasycyzujących. Nad szafą ołtarzową ustawiona została figura Matki Bożej z Dzieciątkiem, nad którą

Des Historischen Kirchen – Registers des Grössern Pfarrkirchen Continuation biss A. 1640 inclusive, B Gd PAN, ms. 947, s. 8.

⁷⁹ B Gd PAN ms. 486, *Stentzel Bornbachs Dantziger Chroniken erster Theil ... Anno Domini 1587*, k. 263 v.

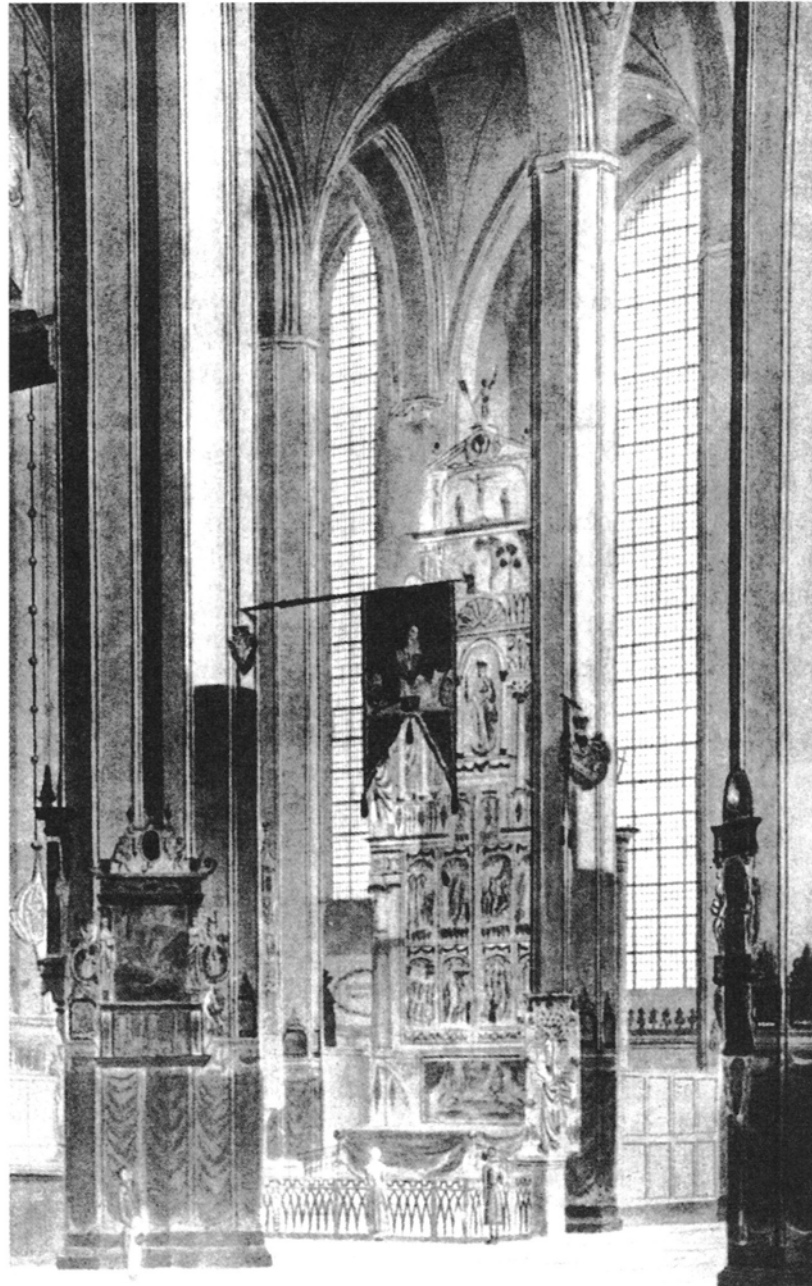
⁸⁰ B Gd PAN ms. 487, *Die Uralten Stiftungen Fundationes und Kirchen – Einkünfte der Pfarrkirchen zu St. Marien in der Rechten Stadt Dantzig gelegen welche in der Vorsteher selbiger Kirchen bewahrung Vorhanden und bona fide. Auss einem pergamentenem Buch N 4. abgeschrieben*, k. 497 v.

⁸¹ F r i s c h, dz. cyt., s. 17.

⁸² H i n z, dz. cyt., s. 8.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ D r o s t, dz. cyt., s. 89.

4. Ołtarz główny, stan z 1805 roku, Kościół Mariacki, Gdańsk [reprodukcja:
W. D r o s t, *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. IV: *Die Marienkirche
und ihre Kunstschätze*, Stuttgart 1963]

umieszczono płaskorzeźbione przedstawienie Modlitwy w Ogrójcu, a jeszcze wyżej Ukrzyżowania. Całość zamykał trójkątny, klasycyzujący szczyt zwieńczony rzeźbą Chrystusa Zmartwychwstałego. Przez dodanie tej suchej, beznamiennej i prymitywnej⁸⁵ nastawy nastąpiło jakby ewangeliczne przewartościowanie ideowe dawnego maryjnego ołtarza.

Ostatnia Wieczerza zastąpiła na predelli przedstawienie Gloryfikacji Najświętszej Maryi Panny oraz Męczeństwa św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty. Sam Luter przeznaczył dla tej sceny na ołtarzu szczególne miejsce⁸⁶, zgodnie ze sformułowaniem w 1530 roku komentarzem do Psalmu 111: „Kto miałby chęć polecić ustawiać obrazy na ołtarzu, ten powinien kazać namalować Ostatnią Wieczerzę i napisać dookoła dużymi, złotymi literami te dwa wersy: «Łaskawy i miłosierny Pan ustanowił pamiątkę swoich cudów», aby także oczy podczas czytania musiały chwalić Boga i składać Mu dzięki. Ponieważ ołtarz jest przeznaczony do tego, aby sprawować na nim sakrament, tedy nie można wykonać do tego lepszego malowidła”⁸⁷. Umieszczenie na predelli Ostatniej Wieczerzy określało ołtarz jako stół Pański, a uczestników komunii wprowadzało w krąg uczniów Chrystusa⁸⁸. Ponad predellą pozostała w dawnym kształcie szafa ołtarzowa oraz figura Madonny z Dzieciątkiem, a powyżej nowe zwieńczenie ze scenami Modlitwy w Ogrójcu, Ukrzyżowania i Zmartwychwstania. Taki układ zgodny był z tendencją występującą w nowo fundowanych po 1600 roku luterańskich ołtarzach głównych w kościołach Gdańska i Żuław⁸⁹. Luterańska dekoracja ołtarza miała powiązać prezentowane przedstawienia z jego liturgicznymi funkcjami. Posiadające eucharystyczną wymowę przedstawienie Ostatniej Wieczerzy nawiązywało do realnego sakramentu komunii. Tematy pasyjne jak Modlitwa w Ogrójcu i Ukrzyżowanie podkreślały zbawczą funkcję ofiary Chrystusa poniesionej dla odkupienia świata. Natomiast przedstawienie Zmartwychwstania niosło ze

⁸⁵ G r u b e r, K e y s e r, dz. cyt., s. 66; H i n z, dz. cyt., s. 8-9.

⁸⁶ B. W e l z e l, *Abendmahlsaltäre vor der Reformation*, Berlin 1991, s. 151.

⁸⁷ Tłum. J. Kukliński. „Wer hie Lust hätte Tafeln auf den Altar lassen zu setzen, der sollte lassen das Abendmahl Christi malen und diese zweien Verse: «Der gnädige und barmherzige Herr hat ein Gedächtnis seiner Wunder gestiftet», mit grossen güldenen Buchstaben umher schreiben, dass sie für den Augen stünden, damit das Hery daran gedächte, ja auch also die Augen mit dem Lesen Gott loben und danken müssten. Denn weil der Altar dayu geordnet ist, dass man das Sakrament darauf handeln solle, so könnte man kein besser Gemälde dran machen [...]”. Cyt. za: H. C. H a e b l e r, *Das Bild in der evangelischen Kirche*, Berlin 1957, s. 14.

⁸⁸ Tamże, s. 33, 34; B u c h h o l t z, dz. cyt., s. 63-64.

⁸⁹ Kiezmark, Steblewo, Gdańsk – kościoły św. Jana, św. Katarzyny, Św. Zbawiciela i św. Bartłomieja.

sobą wątek eschatologiczny. Takie bezpośrednie zestawienie scen śmierci Chrystusa z Jego zwycięstwem nad śmiercią było charakterystyczne dla protestanckiego programu ołtarzowego⁹⁰. Symbolizowało ludzkie życie, rozpięte między narodzinami i śmiercią⁹¹. Miało przypominać wiernym, że sakrament komunii ma na celu umocnienie ich w wierze w moc odkupienia⁹².

Ta wysoka i wąska, gdyż pozbawiona skrzydeł bocznych nastawa przetrwała do 1843 roku. Była to data ważna, gdyż obchodzono wtedy jubileusz 500-lecia położenia kamienia węgielnego pod budowę kościoła. Na tę uroczystość król Fryderyk Wilhelm IV ufundował witraż do centralnego wschodniego okna świątyni (wys. 19,5 m, szer. 6,7 m). Witraż ten został wykonany w Berlinie pod kierunkiem Vogla von Falckensteina – dyrektora Berlińskiego Instytutu Witrażu, późniejszego generała w wojnie prusko-austriackiej (1866)⁹³. Ukazywał on scenę Pokłonu Trzech Króli wzorowaną na przedstawieniu Pinturicchia. Król postawił jednak warunek, by przed zamontowaniem witrażu rozebrać zwieńczenie ołtarza głównego, które zasłaniało prawie całe okno i niweczyło w znacznym stopniu zamierzony efekt. Warunek spełniono i zamknięta szafa ołtarzowa pozostała bez zwieńczenia.

W takiej formie ołtarz istniał do roku 1867, kiedy zarząd kościoła posiadający jedynie skromne fundusze, postanowił zamówić tymczasem jedynie projekt nowego zwieńczenia ołtarza. Początkowo zwrócono się do prof. Johanna Carla Schultza, dyrektora gdańskiej Szkoły Sztuk Zdobniczych (Kunst- und Handwerkerschule), jednak jego zakładająca liczne zmiany koncepcja okazała się niemożliwa do zaakceptowania. Następne próby stworzenia projektów podjęte zostały przez nadwornego berlińskiego malarza J. von Glinskiego i gdańskiego malarza F. A. Renne. Jednak również one nie uzyskały aprobaty zleceniodawców. W tej sytuacji zwrócono się do pochodzącego z Lauenburga (Lęborka) na Pomorzu berlińskiego artysty Juliusza Wendlera. Dla tego młodego i ambitnego twórcy (ur. 1841)⁹⁴ powierzenie takiego zadania stanowiło poważne wyzwanie, ale i szansę zyskania prestiżu. Nie ograniczył się on do

⁹⁰ B u c h h o l t z, dz. cyt., s. 63, 64.

⁹¹ H a r a s i m o w i c z, dz. cyt., s. 62.

⁹² W poświęconej przez Lutra w 1544 roku kaplicy zamkowej w Torgau, już rok później pojawił się ołtarz z przedstawieniem Ostatniej Wieczery oraz Modlitwy w Ogrójcu. O. T h u l i n, *Luthers Auffassung vom Altar und die Praxis in der frühen protestantischen Kirchenbau*, „Kunst und Kirche” 15(1938), h. 2, s. 15; H. J. K r a u s e, *Zur Ikonographie der protestantischen Schloßkapellen des 16. Jahrhunderts*, w: *Von der Macht der Bilder. Kunst und Reformation. Kolloquium des CIHA in Eisenach*, hrsg. E. Ullmann, Berlin 1983, s. 396.

⁹³ H i n z, dz. cyt., s. 14.

⁹⁴ Tamże, s. 16.

zaprojektowania samego tylko zwieńczenia, ale wprowadził liczne zmiany w całej strukturze ołtarza. Wendler postanowił stworzyć kompozycję nawiązującą do pierwotnego, późnogotyckiego zwieńczenia. Był to czas mody na średniowiecze. W swoim projekcie wykorzystał i powtórzył elementy architektoniczne, znajdujące się w głównym przedstawieniu ołtarza. Musiał też podkreślić jego luterkański charakter.

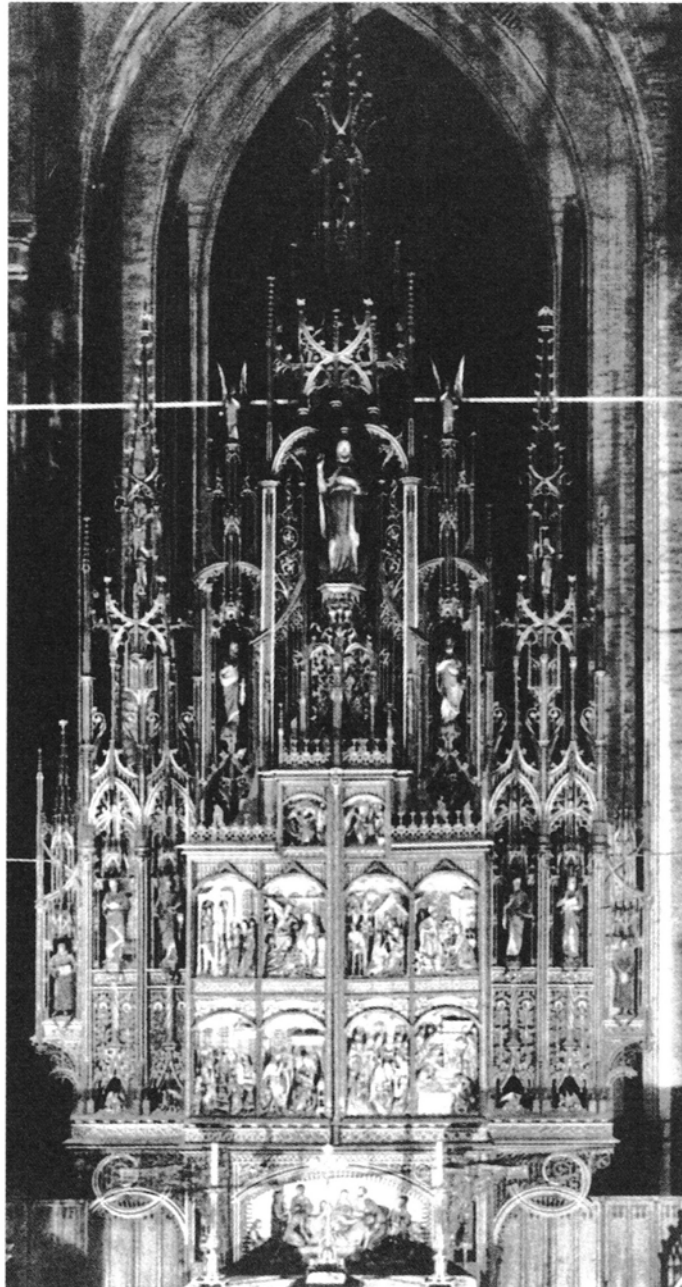
Antepedium ołtarza udekorowane maswerkami tworzącymi dwanaście płycin ozdobił w centrum znakiem krzyża otoczonego koroną cierniową. Na wysokości predelli umieścił symbole eucharystyczne: dojrzałe kłosa i grona winnego krzewu. Obraz Ostatniej Wieczerzy zastąpił płaskorzeźbą ukazującą scenę Złożenia do grobu. Do predelli przytwierdzone zostały konsole zbudowane z wici roślinnej, które podtrzymywały całą misterną konstrukcję. Na wysokości drugiej kondygnacji szafy ołtarzowej znajdowały się postaci czterech ewangelistów – każdy z księgą i rysikiem, a poniżej odpowiadające im symbole. Z boku ustawione były zamykające całą oprawę skrzyni ołtarzowej rzeźbione figury Lutra z księgą i Melanchtona ze zwojem. Ponad ewangelistami umieszczono z każdej strony anioła z mieczem i wagą. Jeszcze wyżej ukazano świętych: Piotra z kluczami i Pawła z mieczem, a nad każdym z nich dmącego w trąbę anioła. Całość pod głównym baldachimem wieńczyła postać błogosławiącego Chrystusa, nad którego głową unosił się anioł z palmą. Architektoniczna konstrukcja w kształcie piramidy zdobiona była licznymi baldachimami, konsolami, wieżyczkami i gęstą wicią roślinną⁹⁵. Szafa ołtarzowa miała zostać wzmocniona, płaskorzeźby oczyszczone z szarej farby, pozłoczone i pomalowane.

Projekt Juliusza Wendlera został przyjęty. Problemem pozostało zebranie potrzebnych na jego realizację funduszy. Dnia 7 marca 1868 roku zmarł Karl Gottfried Klose, gdański kupiec, wieloletni członek władz miejskich i kościelnych. Swoim zapisem testamentalnym postanowił wesprzeć wiele miejskich inicjatyw. Przeznaczył sumę 10 tysięcy talarów na odbudowę głównego ołtarza w kościele Mariackim. Kolegium kościelne zawarło z Juliuszem Wendlerem umowę, według której miał on na Święto Zesłania Ducha Świętego w 1870 roku ukończyć za tę sumę założone w projekcie prace⁹⁶.

Oczyszczony z szarej farby, pozłocony i pomalowany ołtarz, uzupełniony ogromnym zwieńczeniem, został uroczystie poświęcony w niedzielę Zesłania

⁹⁵ Tamże, s. 20-21.

⁹⁶ Tamże, s. 19.

5. Ołtarz główny, stan z 1870 roku, Kościół Mariacki, Gdańsk [reprodukcja: W. D r o s t, *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. IV: *Die Marienkirche und ihre Kunstschätze*, Stuttgart 1963]

Ducha Świętego, 5 czerwca 1870 roku. Znowu wzbudzał podziw, udatnie akcentując liturgiczne centrum świątyni⁹⁷.

Ołtarz prezentował bardzo wyraźną deklarację wyznaniową. Nowa predella ze sceną pasyjną Złożenia do grobu oraz kłosami i winnymi gronami podkreślała wagę Eucharystii. Zwieńczenie w dolnej partii zawierało wizerunki czterech ewangelistów i ich symbole. Te postaci były tutaj przede wszystkim świadkami Chrystusa, reprezentantami Nowego Testamentu, symbolem Bożego Objawienia. Umieszczone wyżej rzeźby Lutra i Melanchtona stały się znakami samookreślenia konfesyjnego. Przedstawienia te obecne były na wszystkich terenach objętych kulturą pozostającą w związku z nauką Lutra⁹⁸. W wielu kościołach Gdańska i Żuław znajdowały się liczne portrety obu tych reformatorów. Nad nimi umieszczono w mariackim ołtarzu figury świętych Piotra i Pawła, postaci niezwykle ważnych w teologii protestanckiej. Święty Piotr, głębokiej wiary świadek Chrystusa i Jego następca stanowił wzór i symbol kapłana. Święty Paweł przez swoje listy będące podstawą nauki Lutra o usprawiedliwieniu miał szczególne znaczenie dla luteranckich wiernych. Z nim porównywano Lutra⁹⁹. Umieszczenie na szczycie zwieńczenia ołtarza figury Chrystusa, a ponad nią jeszcze anioła z palmą, symbolem łaski, pokoju i sprawiedliwości¹⁰⁰ nadawały całości ołtarza wymiar chrystocentryczny, sytuując przedstawienie w kręgu sztuki luteranckiej.

Rok 1870 stanowił zamknięcie okresu modyfikacji artystycznych, wynikających z przemian zachodzących w sferze doktrynalnej. Następnym etapem historii ołtarza wiąże się z rozwojem nowoczesnej myśli konserwatorskiej okresu międzywojennego¹⁰¹, dla której ważny był powrót do pierwotnego, pozbawionego późniejszych naleciałości kształtu dzieła. Dlatego też w roku 1936 usunięto wszystko, co zakłócało jego jednoznacznie późnogotycki charakter. Rozebrano neogotyckie zwieńczenie i boczne obramienie, zamontowano odre-

⁹⁷ Z okazji tej uroczystości August Hinz wydał cytowaną już wielokrotnie książkę.

⁹⁸ L i e s k e, dz. cyt., s. 119-123.

⁹⁹ M. S c h a r f e, *Evangelische Andachtsbilder*, Stuttgart 1968, s. 185-191; C. H a r b i s o n, *Introductoin to the Exhibition*, w: H. B a c k l i n - L a n d m a n n, B. T. R o s s, *Symbols in Transformation. Ikonographic Themes at the Time of the Reformation. An Exhibition of Prints in Memory of Erwin Panofsky. The Art. Museum Princeton University. March 15-April 13, 1969*, Princeton 1969, s. 21, 22.

¹⁰⁰ S. M i c h a l c z u k, *Ukrzyżowanie na palmie jako nowy nieznan typ krucyfiksu barokowego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 25(1963), nr 1, s. 28; P. B a n a ś, *Kościoty poewangelickie w Rudnej i Pogorzelskich. Próba interpretacji*, w: *Treści dzieła sztuki*, red. M. Witwińska, Warszawa 1969, s. 238-244.

¹⁰¹ B o g d a n o w i c z, dz. cyt., s. 108; B e t l e j e w s k a, dz. cyt., s. 210.

staurowane skrzydła boczne, przywrócono pierwotną predellę (il. 2). W roku 1944, przed spodziewaną ofensywą radziecką, rozłożony ołtarz przewieziono do Kadyn. Tam przetrwał okres zakończenia działań wojennych. Po koniecznych pracach restauracyjnych, niekompletny jeszcze obiekt, w 1966 roku powrócił na swoje dawne miejsce, gdzie w dalszym ciągu poddawany był zabiegom konserwatorskim.

Wspaniałe i niezwykle cenne dzieło sztuki, niosące ze sobą nastrój późnego średniowiecza, wzbogacony o elementy renesansowe, poświęcone zostało Najświętszej Pannie Maryi, Jej udziałowi w ekonomii zbawienia oraz roli w rozwoju tworzącego się Kościoła. Maryja jest tutaj, podobnie jak u św. Augustyna, w sensie symbolicznym „typem” Kościoła¹⁰² oraz Miastem Bożym (*Civitas Dei*)¹⁰³. Jej tryumf wyraźnie ukazany został w scenie głównej, w uroczystym otwarciu ołtarza, gdzie zasiada jako Królowa na wspólnym tronie z Bogiem Ojcem i Chrystusem, z gołębicą symbolizującą Ducha Świętego ponad głową. Stanowi centrum Niebieskiego Jeruzalem, gdzie Baranek niby lampa¹⁰⁴ oświetla miasto, a dookoła stoi 24 starców apokaliptycznych i 144 tysiące opieczętowanych¹⁰⁵ w postaci 144 rzeźb świętych pańskich umieszczonych na awersach skrzydeł bocznych. Jednak tę przebogatą w treści mariologiczne całość wieńczyła figura wstępującego do nieba Chrystusa, a wśród wersetów wypisanych na chwałę Maryi na mosiężnych lichtarzach znalazło się *Soli gloria Deo* – samemu Bogu chwała. To wezwanie pozostało aktualne przy wszystkich protestanckich zmianach formy i treści retabulum. Zachowanie każdorazowo scen poświęconych Maryi i wieńczącej je niezmiennie postaci Chrystusa podkreślają Jego nadrzędność w historii zbawienia.

Przedstawiona powyżej próba analizy kolejnych przekształceń w niezwykle rozbudowanej i bogatej strukturze doktrynalno-artystycznej ołtarza stanowić ma nie tylko prezentację ustalonych na podstawie zapisów archiwalnych i historycznych zaszczości, ale równocześnie ma wskazywać na zależność historii obiektu sztuki sakralnej od miejsca usytuowania budowli, w której się znajduje. W omawianym wypadku skomplikowane losy Gdańska miały nader istotny wpływ na losy ołtarza głównego tej dominującej pod względem rozmiarów i znaczenia świątyni miasta.

¹⁰² A. E c k m a n n, *Maryja w tajemnicy Kościoła według św. Augustyna*, „Studia Pelplińskie” 24(1996), s. 156, 158, przyp. 60.

¹⁰³ Tamże, s. 155.

¹⁰⁴ Ap 21, 23.

¹⁰⁵ Ap 7, 4.

'SOLI GLORIA DEO'. CONSTANCY IN CHANGEABILITY
ON THE EXAMPLE OF MODIFICATIONS IN THE MAIN ALTAR
OF ST MARY'S CHURCH IN GDAŃSK

S u m m a r y

In 1511 in Gdańsk a contract was signed between the guardians of Our Lady' Church and Master Michael of Augsburg according to which the latter was to build a new main altar. It was to be the third main altar founded for the church. The first one was probably built as early as about 1363. The second altar for the church that was constantly extended was established on 2 August 1476.

On 25 January 1517 in St Mary's Church, at the altar newly built by Master Michael, the first Holy Mass was celebrated; it was one on the Virgin Mary's Assumption. The presbytery was filled with the great altar retable, about 15m tall and 7m wide. It consisted of three basic parts: a predella, the main box with three pairs of wings and an architectonic finial. In the solemn opening it presented the Triumph of Our Lady and the Church in Heavenly Jerusalem. In the finial the central figure was Christ ascending Heaven.

Probably in 1539 the painter Master Merten enriched the altar's painting contents placing ten Christological scenes on the reverse of the box and three scenes illustrating the life of Esther on the reverse of the predella. In 1618 the altar was subjected to renovation made by Izaak van den Blocke.

On 22 April 1804 Jacob Domke, a Gdańsk merchant, died, assigning a certain sum of money for a renovation of the main altar. The devastated late Gothic finial was dismantled and a figure of Our Lady and the Infant was put over the closed altar box, devoid of the painted side wings. Over it a relief presentation of the Prayer in Gethsemane, and still higher, the scene of Crucifixion were put. The former predella was replaced by the picture of the Last Supper painted by F.C. Mayerheim.

In 1867 the guardians of the church decided to order a new altar finial. On 5 June 1870 the altar, cleared from the grey paint, gilded and painted again, complemented by Julius Wendler with a neo-Gothic finial referring to the primary one, rich in meaning; with a new predella showing Jesus' Reposition, was solemnly consecrated.

The next stage of the altar's history was connected with the development of the modern theory of conservation. In 1936 the neo-Gothic finial and the side framing were dismantled, the renovated side wings were mounted and the original predella was restored. In 1944, before the expected Soviet offensive, the altar was taken to pieces and taken to Kadyny. There it remained until the war was over. After the necessary restoration works in 1966 the still incomplete altar returned to its former place where it was still subjected to further preservation measures.

The magnificent and extraordinarily precious work of art brings the mood of the late Middle Ages enriched with Renaissance elements. It was devoted to the Virgin Mary reigning together with the Trinity on a common throne in the centre of a richly developed presentation of Heavenly Jerusalem. However, the work, profuse in meanings connected with the Virgin Mary, was crowned with the figure of the ascending Christ; and among the verses engraved on the brass candlesticks to extol Mary, there is one saying 'Soli gloria Deo' – 'Glory to God Himself'. This invocation remained topical when all the Protestant changes took place in the retable's form and contents. Keeping at all times the scenes devoted to Mary and the figure of Christ crowning them stress his superiority in the history of Salvation.

Translated by Tadeusz Karłowicz